

Оксана КІСЬ

МІЖ ОСОБИСТИМ І ПОЛІТИЧНИМ: ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСВІДУ ЖІНОК-УЧАСНИЦЬ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ НА ЗАХІДНО- УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у 1940—1950-х роках

У статті розглядається співвідношення приватного і політичного в межах жіночого досвіду участі у національно-визвольних змаганнях на західно-українських теренах у 1940—1950-х роках. На основі аналізу особистих спогадів жінок-підпільниць з'ясовується, як жінки поєднували сімейні цінності та національні переконання в контексті своєї активної участі у збройному підпіллі, узгоджували уявлення та практики материнства та сімейні функції, що їх пропагувала ідеологія націоналізму, зі своєю активною роллю у цій специфічній фазі процесу націєтворення.

Ключові слова: українські жінки, національно-визвольні змагання, материнство, жіночість, ХХ століття.

© О. КІСЬ, 2013

Дослідники, що вивчають взаємини жінки і нації, доводять, що у процесах націєтворення у різних культурно-історичних контекстах жінкам зазвичай відводиться подвійна роль: з одного боку, їх вважають насамперед відповідальними за (природне та культурне) відтворення нації, з іншого — жінка постає як метафора самої Нації, її символічна репрезентація. У національних проектах жінок вкрай рідко сприймають як активних учасниць націєтворчого процесу, натомість наголошуючи їхні материнські функції та роль хранительок традицій [31, с. 312—316].

Таке бачення ролі жінки простежується й в ідеології українського націоналізму, що засвідчують деякі пропагандистські матеріали часів національно-визвольних змагань середини ХХ ст. Так, у тексті «До питання призначення української жінки» М. Рак закликає жінок до активної участі у національних змаганнях, проте звертає увагу на демографічні втрати українців за радянської влади та в контексті Другої світової війни і наголошує: «Та це ще не значить, що воєнізація є основним призначенням жіноцтва. Воно надалі не сміє забувати про свій обов'язок стати мамою і основою здорової української родини. Це тим більше, що ми мусимо мати здорове, сильне тілом та духом поповнення, зміну, що гідно пішла би слідами своїх великих прадідів (...). Ми дійшли до основних питань призначення українського жіноцтва, це: а) дати якнайбільше й якнайздоровіше молоде покоління та б) підготуватися до зриву й державного будівництва» [1, арк. 1, 3]. Важливо з'ясувати, як на практиці реалізувалися ці ідеї та настанови у часі боротьби ОУН та УПА за незалежність України середини ХХ ст., що вирізнялася особливо масовою участю жінок. Це дасть змогу не лише зрозуміти, якою мірою жінки були активними учасницями українського національного проекту, але й простежити, як такий досвід впливав на їхні традиційні сімейні цінності та ролі (дружини, матері, дочки).

Перші спроби осмислити досвід жіноцтва у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських теренах з'явилися вже незабаром після придушення національного руху опору радянською владою [14]. Однак з того часу здобутки істориків у цій царині аж надто скромні. Тривалий час публікації про діяльність ОУН та УПА фактично оминали мовчанням участь та внески жіноцтва. Навіть у сучасних фундаментальних історичних розвідках ця проблематика або взагалі не акцентується, або згадується кількома рядками, на рівні загальних тез «про важливі функції та завдання, які виконували жінки

в УПА» [5; 6; 11; 21]. Очевидно, що це не допомагає скласти повноцінне уявлення про масштаби і формат участі жінок та особливості жіночого досвіду у національному підпіллі. До того ж, біографічні дослідження про видатних учасників та провідників підпілля також демонструють загальну недооцінку жіночих внесків, бо в абсолютній більшості випадків у них представлені саме чоловічі життєписи. Наприклад, у двотомнику П. Содоля «Українська Повстанча Армія, 1943—49: Довідник» у розділі «Керівництво воюючої України» серед 338 біографічних довідок знаходимо лише 17 постатей жінок [27].

Тенденцію вітчизняних істориків національно-визвольних змагань зосереджувати увагу головню на висвітленні діяльності чоловіків — політичних провідників, ідеологів та бойових командирів — помітили також дослідники [13]. Разюча невідповідність поміж численним членством жінок в ОУН та УПА, з одного боку, та вражаюче малою кількістю ґрунтовних досліджень специфіки жіночого досвіду підпілля, з іншого, викликає низку запитань та вимагає аналізу ставлення до жінок і в національному підпіллі, і в українській історіографії.

Офіційні практики вшанування пам'яті героїв-повстанців також не віддають належного жіночому внеску у боротьбу. Серед численних пам'ятників, меморіалів та навіть вулиць, названих на честь підпільників, годі зустріти жіночі імена. Така ситуація ігнорування, замовчування та забування ролі жінок у збройній боротьбі, як засвідчують дослідження в інших країнах, є, на жаль, досить, типовою: після війни простежується тенденція не згадувати про їх участь та внески, хоч якими б поважними були їхні заслуги перед батьківщиною. Практично повсюдно жіночий воєнний героїзм та звитяга маргіналізуються, тривіалізуються та витісняються з колективної пам'яті у повоєнний час. Люсі Ноакс, аналізуючи роль жінок у британському війську у першій половині ХХ ст., слушно зауважила: «Хоча історично жінки завжди виконували різноманітні ролі у час війни, жінка-воїн завжди залишалася маргінальною постаттю як у війську, яке вело війни, так і в нашій пам'яті про оті війни» [32, с. 12].

Водночас в останні роки спостерігаємо зростання суспільного інтересу до особливостей жіночої участі у національно-визвольних змаганнях. Українські ЗМІ (газети, телебачення та інтернет-видання) неодноразово порушували цю тему [35; 37; 38; 39; 41].

Преса української діаспори також висвітлювала питання історії жінок-підпільниць [42]. Зростанню суспільного зацікавлення до участі жінок в національно-визвольних змаганнях сприяла й виставка «УПА: Історія нескорених», організована СБУ у співпраці з Центром дослідження національно-визвольного руху та Інститутом національної пам'яті у 2008—2009 роках: два її стенди (із тридцяти двох) були присвячені жінкам-підпільницям. Представлені у виставці документи засвідчували, що функції, які були покладені переважно на жіноцтво, становили важливу і невід'ємну частину діяльності ОУН та УПА [36].

Протягом останнього десятиліття вийшло друком і тепер доступно широкому читачькому загалові кілька професійно написаних біографій видатних підпільниць (Катерини Зарицької [16], Людмили Фої [7], Галини Голояд [8], Галини Дидик [19]. Утім, показово, що досі не опубліковано повноцінного життєпису Дарії Ребет (1913—1992) — єдиної жінки у провіді ОУН, авторки проекту «Устрій УГВР» та членкині президії УГВР, голови Політради ОУН (з 1955) — історія цієї виняткової жінки все ще очікує свого гідного дослідника [20]. Особливу роль у відновленні історичної пам'яті та справедливої оцінки внесків жінок у національно-визвольні змагання відіграють біографічні довідники [28], які відтворюють масштаби і формат участі жінок і дівчат у підпіллі, їх вік, соціальне походження, освіту, їхні подальші долі.

Нині лише кілька істориків серйозно зосереджені на дослідженні особливостей саме жіночого досвіду національно-визвольних змагань (Джефрі Бурдс [2], Леся Онишко [17; 18], Олена Петренко [22; 33]). Утім, їхні праці ґрунтуються переважно на аналізі архівних документів: такі джерела можуть дати багато інформації про діяльність організації, проте найчастіше мало що повідомляють про особистий досвід повстанців, їх щоденне життя та взаємодії, значення, яке вони надавали своїй участі у підпіллі, вплив здобутого досвіду на їхній світогляд тощо.

Саме такі — повсякденний, людський, гендерний — рівні діяльності підпілля розкривають особисті спогади безпосередніх учасниць тих подій. Тому для дослідників вкрай важливо, що в останні роки опубліковано декілька розгорнутих мемуарів та автобіографій колишніх підпільниць (Марія Савчин [26], Галина Коханська [12], Анна Карванська-Байлак [10] та інші). Інші видання (збірки біографічних нарисів [25],

публікації усних спогадів [3; 4; 9; 29; 30]), що безпосередньо висвітлюють участь жінок в ОУН та УПА, суттєво розширюють наші знання щодо ролей, функцій та особливостей досвіду жінок у цих організаціях. Особисті спогади віддзеркалюють насамперед безпосередній досвід оповідачки, змальовують конкретні епізоди з її минулого, містять більше подробиць повсякдення; у них знаходимо унікальні відомості про щоденне життя повстанців, позбавлені пафосу описи їхнього побуту та взаємин поміж членами ОУН та учасниками УПА, розкривають мотивацію їхніх дій та вчинків тощо. Особливо важливо, що такі розповіді жінок значною мірою зосереджуються саме на особливостях жіночого досвіду підпільної боротьби: вони не лише інформують про формат жіночих функцій та обов'язків в структурі та діяльності ОУН та УПА, але й дають змогу простежити зміни у системі цінностей, свідомості та трибі життя жінок на тлі цього нового досвіду, виявити, як самі жінки оцінюють свою участь у підпіллі, яке значення мав цей досвід для їхнього подальшого життя. Водночас, жіночі розповіді мають свою особливість: панівний нині героїчний наратив про національно-визвольні змагання задав певну дискурсивну рамку спогадам колишніх підпільниць, в яку доволі складно вписати їхній особистий суто жіночий досвід. Теми, пов'язані із романтичними стосунками, тілесністю та сексуальністю, ба навіть побутом, здоров'ям, особистими конфліктами тощо виявляються маргіналізованими у жіночих мемуарах чи навіть цілковито витісненими, замовченими. Довідатися саме про ці аспекти повсякдення підпільниць можна хіба що за допомогою методів усної історії, хоча запитання на ці теми викликають здивування і зніяковіння оповідачок, які вважають їх малозначущими, не вартими історичного дослідження.

Доступні нині джерела дають змогу частково реконструювати формат та масштаби участі жінок у національно-визвольній боротьбі на західно-українських теренах у середині ХХ ст. та проаналізувати її гендерні особливості. У цій статті на основі особистих спогадів жінок-підпільниць буде проаналізовано, як співвідносилось приватне і політичне в межах жіночого досвіду підпілля, а саме, як поєднували жінки сімейні та національні цінності в контексті своєї активної участі у національно-визвольних змаганнях, якою мірою шлюб, материнство та родинні стосунки узгоджувалися чи конфліктували з

активною роллю жінок у цій специфічній фазі процесу націєтворення.

Вагомим фактором, що посилював мотивацію жінок до членства в ОУН та активної участі в діяльності УПА, окрім світоглядних та політичних переконань, були особисті стосунки з чоловіками членами ОУН та бійцями УПА. У спогадах жінок раз-по-раз зустрічаються розповіді про те, як дружина пішла у підпілля вслід за чоловіком, дівчина заради коханого лікувала та переховувала повстанців, сестра носила їжу братам у ліс тощо.

Є підстави стверджувати, що абсолютна більшість дівчат, які активно долучилися до боротьби, були юнками. Як свідчать біографічні дані сотень жінок-учасниць визвольних змагань, членкинями ОУН вони ставали ще до повноліття — деякі навіть у 15—17 років, і вже у 19—20 років на них нерідко покладали відповідальність за виконання керівних функцій різного рівня (повітові, районні, станичні тощо) у тій чи іншій ділянці роботи ОУН та УПА [28]. Психологічні особливості юнацького віку визначали установку на романтичні стосунки з протилежною статтю. Не слід забувати, що пропаганда УПА формувала досить ідеалізований образ відважного лицаря-повстанця з притаманним йому ореолом героїзму, мужності, що неодмінно викликало захоплення дівчат. До всього іншого, романтизм, бунтівні настрої, бажання випробувати свої сили і самоствердитися, певний авантюризм, потяг до пригод тощо, що властиві молоді, також варто враховувати, досліджуючи мотиви масового вступу молоді до лав повстанців. Як свідчать численні спогади колишніх підпільниць, особисті зв'язки з повстанцями формували у жінок особливу відданість, стимулювали їхню кмітливість та винахідливість у скрутних ситуаціях, додавали витривалості та терпіння зносити повсякденні труднощі подвійного життя та торттури у разі арешту, штовхали на ризиковані та героїчні вчинки.

Буремні часи, війна та підпільна боротьба не зупинили плину життя з усіма його суто людськими проявами. Навіть у польових умовах, у часи переслідувань і конспірації молоді люди продовжували закохуватися і навіть одружуватися [4, с. 260—261, 269]. Хоча розповіді про шлюби серед підпільників зустрічаються чи не у кожному спогаді, на сьогодні історикам вдалося віднайти в архівах лише два документи, які були «свідцтвами про одруження». В. Ко-

вальчук у своїй розвідці представив саморобне (виготовлене на друкарській машинці) свідоцтво про шлюб 28 травня 1951 р. двох членів Організації українських націоналістів-бандерівців — 29-річного Василя Сарчука (псевдонім «Яків») та 27-річної Ліди Зубрицької («Оля»). Доля цієї пари віддзеркалює долю багатьох подруж підпільників: за кілька місяців після одруження чоловік загинув у бою, а дружину, яка встигла народити сина, у грудні 1951 р. схопили та засудили до 10 років таборів [40].

Подібне сталося і з Марією Курочкою, яка стала членкинею ОУН у 17 років, а у 20 вийшла заміж за іншого члена ОУН. Уже за місяць по одруженні обоє вступили до лав УПА, а невдовзі чоловік загинув у бою [25, с. 101]. Одруження із жінками-однодумцями, які фактично були їхніми товаришками по боротьбі, було доволі поширене серед провідників ОУН та УПА різного рівня, та їхня роль все ж сприймалася як допоміжна та дорадча.

Шлюбна церемонія зазвичай зводилася до таємного вінчання і проходила в колі найближчих бойових побратимів. Усе відбувалося скромно, лише зрідка — із музиками, танцями й піснями. Марія Савчин («Марічка»), тоді — надрайонова Українського Червоного хреста, у своїх спогадах докладно описує своє одруження із Василем Галасою («Орланом»), полковником УПА. Вони побралися 27 травня 1945 року майже відкрито: село Брилинці (нині територія Польщі) на той час було в руках повстанців. Того дня шлюб брала ще одна повстанська пара — «Тарас» зі «Святославою» [26, с. 91—92].

За загальним правилом, для одруження повстанець мав отримати згоду (схвалення) свого командира [9, с. 120]. Зазвичай такі наміри не викликали застережень, якщо обоє молодят були у підпіллі. Однак якщо повстанець хотів одружитися з цивільною дівчиною, такі «змішані» шлюби були небажані. Командири розглядали такі справи дуже прискіпливо, вивчаючи особу нареченої та оцінюючи, як вона впливатиме на моральний дух бійця, чи не підбурюватиме його покинути боротьбу, або, що гірше, чи через неї НКВС не намагатиметься здобути інформацію чи завербувати цього повстанця¹.

В кожному разі, командування УПА не заохочувало присутність жінок у військових одиницях, вва-

жаючи, що це може негативно позначитися на бойовому дусі бійців [35]. Справді, кількість жінок у середовищі повстанців була значно менша за чоловіків, і лише небагатьом одруженим повстанцям вдавалося мати хоч якимось сексуальне життя. Очевидно, що за таких обставин це могло викликати заздрість чи навіть зазіхання інших. Тому до моралі та поведінки самих жінок були підвищені вимоги, вони мали намагатися підтримувати рівні та дружні стосунки з усіма товаришами, щоб не провокувати заздрощів чи ревнощів, суперництва поміж повстанцями (навіть невинний флірт міг обернутися конфліктом), що підірвало б їх бойовий дух та поставило під загрозу боєздатність цієї групи. Одружені повстанці не демонстрували своїх почуттів публічно, а часом взагалі перебували у різних групах та зустрічалися вкрай рідко.

Саме з цього приводу дуже відверто висловилася у своїх спогадах Марія Савчин: «Здавалось би, партизанська боротьба створювала її учасникам психологічні умовини для сексуальної розв'язності. Там були всі елементи до того: непевність завтрашнього дня, майже приреченість умерти, що спонукує бажання насолоди не опісля, а зараз, бо завтра може не прийти. Чисельна перевага чоловіків була велика, що давало жінкам можливість відносно легко знайти собі друга, залюбитись. Були кохання, залицяння, але, Боже мій, як воно треба було поводитись по-пуританськи, дискретно і не виставлялись перед іншими, щоб не деморалізувати середовища...» [26, с. 102].

З іншого боку, присутність жінок у криївках мала також і позитивний вплив на повстанців, бо створювала ілюзію «нормального життя»: жінки зазвичай виконували традиційні ролі господинь, опікунок і розрадниць в особливо психологічно складних та стресових умовах глибокого підпілля². Таке двозначне становище жінок в УПА — водночас бажана і небажана присутність серед повстанців — накладало на жінок особливу відповідальність: вимоги до їх моралі та поведінки були жорсткіші. Таким чином, не лише у побутовому, але й у психологічному сенсі життя жінок у підпіллі було вкрай складне.

Ще одним контроверсійним аспектом жіночої участі у підпіллі було материнство. Ця тема раз у раз зринає у спогадах жінок. Оминаючи мовчанням обставини зачаття (бажаність чи небажаність вагітності,

¹ Інтерв'ю з Марією Савчин-Пискір (1925—2013). Записала Оксана Кісь 5—6 травня 2010 р. у м. Мільвокі (США).

² Інтерв'ю з Марією Савчин-Пискір (1925—2013). Записала Оксана Кісь 5—6 травня 2010 р. у м. Мільвокі (США).

доступність контрацептивів, можливість переривання вагітності тощо), жінки часто і докладно розповідають про неймовірні труднощі, яких їм довелося досвідчити протягом вагітності, під час та після пологів. Особливо важко доводилося тим, хто перебував на нелегальному становищі або безпосередньо у бойових підрозділах УПА. Підпільниці змушені були переховуватись по чужих оселях, постійно змінюючи місце проживання та часто здійснювати піші нічні переходи на значні відстані. Очевидно, що вагітність чи немовля суттєво зменшували мобільність жінки, збільшували ризик її викриття і арешту.

Показовою є історія Ірини Булат зі с. Краківець. Перебуваючи у підпіллі разом із своїм чоловіком, вона завагітніла, то ж у червні 1946, на шостому місяці вагітності, вийшла з лісів та надалі таємно мешкала по хатах лояльних до УПА селян, а у вересні вона народила донечку. Протягом кількох місяців їй довелося поневірятися із немовлям на руках, втікати з-під арешту та переховуватися від переслідувань, неодноразово змінювати місце проживання, у січневу хуртовину долаючи до 10 км бездоріжжям. Врешті вона змушена була залишити кількомісячну дитину під опікою чужих людей та таємно емігрувати [4, с. 133—138].

Ще гірше доводилося жінкам, вагітність та пологи яких проходили в польових умовах. Так сталося з Марією Курочкою, якої чоловік-повстанець загинув через два місяці після шлюбу. Впродовж усієї вагітності жінка продовжувала брати участь у бойових акціях УПА, а коли прийшов час пологів, народила сина у тісній і темній земляній криївці, що була викопана серед рівного поля, де переховувалося ще п'ятеро партизан, в тому числі й поранені. Пологи прийняв один з них, на пелюшки подерли сорочки. Двотижнева облога блокувала криївку, то ж повстанці і молода матір потерпали від спраги і голоду. Дитину виховали батьки Марії. Коли ж після її повернення з 25-річного ув'язнення син не признав її за матір, жінка збожеволіла [25, с. 101—102].

Вагітна жінка чи, тим більше, породілля, ставала не лише тягарем для повстанців, суттєво зменшуючи мобільність групи та вимагаючи додаткових умов для свого побуту. Навіть переведена на легальне становище (а саме в такий спосіб зазвичай чинили із жінками на порозі материнства), вона ставала легкою мішенню для каральних органів і слабкою ланкою для повстанців. У спогадах нерідко трапляються згадки про те, що

каральні органи влаштовували засідки у помешканнях жінок чи відстежували тих, хто їх відвідував, у надії, що батько підтримуватиме зв'язок із родиною.

Усвідомлюючи такий ризик, повстанці виказували виняткову обережність і найчастіше фактично переривали усі контакти із жінкою. Що означало це для колишньої підпільниці? Усунення від активної участі у боротьбі, ізоляція, підозри, втрата друзів та контактів, втрата моральної і матеріальної підтримки, життя у постійній напрузі, життя самотньої матері... Не складно уявити, яким неоднозначним мало бути ставлення до материнства серед жінок, усім серцем відданих боротьбі за національну ідею.

Фактично материнство — ця фундаментальна, за традиційними уявленнями, функція і роль жінки, вступала у гостру суперечність з її активною участю у боротьбі. Марія Савчин відверто говорить: «Та вінчалися деякі, але... то не були обставини на життя для родини. Це було шось протилежне до родини. Знаєте, жінка хоче творити життя, мати родину, мати дітей, а то є боротьба, яка вбиває людей, яка є проти того природнього розвитку...»³. Тому деякі підпільниці приймали вкрай важке — цілковито несумісне з традиційними уявленнями про головне покликання жінки — рішення: вони відмовлялися від виконання своїх материнських обов'язків задля продовження боротьби. Таку долю обрала, зокрема, Дарія Ребет, одна з провідниць ОУН, яка залишила свого двохрічного сина на виховання в інших людей та присвятила своє життя національній справі [24]. Подібний важкий вибір двічі мусила зробити й згадана раніше Марія Савчин: втікаючи від переслідувань польської поліції, вона покинула свого двохрічного первістка Зенона (доля якого невідома), а другого сина Тарасика, якого немовлям віддала під опіку далеких родичів, вона змогла побачити уже дорослим чоловіком через кілька десятків років [26, с. 129—130, 267—270]. У своїх мемуарах вона пояснює своє рішення: «Я так робила, як мені наказувало моє серце та сумління. Пішла в підпілля, бо почувала, що повинна була піти. А де боротьба, там і жертви. Вони не минули і нашої родини» [24, с. 268].

Промовистою у цьому сенсі є доля 37-річної вдови Ганни Свистун: матір п'яťох дітей була активною підпільницею, виконувала функції зв'язкової та кур'єра, була арештована та зазнала катувань, а від-

³ Інтерв'ю з Марією Савчин-Пискір (1925—2013). Записала Оксана Кісь 5—6 травня 2010 р. у м. Мілвокі (США).

так пішла у підпілля, залишивши дітей на опіку старої матері. Ганна брала участь у бойових операціях УПА, була поранена під час облоги, схоплена та засуджена до 25-річного ув'язнення, а після амністії таки повернулася до своєї родини [25, с. 86—87]. Такий самий вибір зробила й Катерина Подольська, яка услід за чоловіком пішла у підпілля, залишивши двох малолітніх дітей під опікою старих батьків [3, с. 51]. Фактично, піднесення національної свідомості українських жінок в умовах збройного протистояння зумовило зміни в їхній структурі цінностей: жінки свідомо жертвували своїми материнськими почуттями і обов'язками на користь національної ідеї.

Проте саме в таких ситуаціях особливо гостро проявлялася суто жіноча солідарність. Йдеться про взаємодопоміж жінок, коли потрібно було доглянути дітей, які залишилися сиротами чи коли їхня матір залишалася у підпіллі, була ув'язнена чи змушена переховуватись від переслідувань. «А вона залюбилася... І потім як вона народила дитину — ту дитину десь треба було примістити, треба було її відвідувати, а тоді вона вертається — і може тоді хтось таки був, що тоді її слідив. І потім сталося так, що її в криївці не було, як він самогубство поповнив, коли криївка була вже цілковито в советських руках... А Марічка тоді не була — пішла сина відвідати і залишилася з дитиною. Комплікація, що робити з дитиною, де її дати? Та жінка не буде цілий час тою дитиною опікуватися... Вона в тій ситуації критичній взяла, а що ти будеш даліше робити з тим?»⁴.

Наявні матеріали засвідчують, що тривалий догляд чужих дітей чи навіть усиновлення були доволі поширеною практикою у часи національно-визвольних змагань [4, с. 151, 140—143]. Фактично можемо говорити про формування інституту солідарного соціального материнства: в умовах спільної загрози українські жінки вірогідно почували певну спільність обов'язку і відповідальності за всіх дітей, розглядаючи їх як «своїх», «наших».

Щоб уникнути такого важкого вибору — між материнством і активною участю у національно-визвольній боротьбі — деякі дівчата свідомо відмовлялися від будь-яких романтичних (і відповідно статевих) стосунків на час визвольної війни та відкладати свої сімейні плани на пізніший, більш відповідний для створення родини час. Наприклад, Богдана Пилипчук пояснює

⁴ Інтерв'ю з Ярославою Саламахою (1924 р. н.). Записала Оксана Кісь 12 березня 2012 р. у м. Нью Арку (США).

вала свою самотність так: «Один мені говорив, каже, що я заміж не виходжу, то я сказала: «Буде Україна [вільна] — виїду заміж!»⁵. Інша колишня підпільниця Ярослава Саламаха (1924 р. н.) була навіть більш категорична у своїх поглядах: «Дівчина, яка була в УПА, повинна була мати свою сильну позицію, і всякі любовні справи не повинні бути на першому місці. Як ти вже рішаєшся йти і боротися — то має бути дисципліна, військова дисципліна, і люди, які не можуть її дотримуватися — не можуть бути в підпільній праці. То не є місце на подружжя, то не є місце на всякі любовні справи (...)»⁶. Ярослава Саламаха засвідчила, що при зустрічах із дівчатами-підпільницями, які були в її підпорядкуванні, вона постійно наголошувала на пріоритетності боротьби і необхідності стримувати свої романтичні пориви, то ж серед її підлеглих випадків одруження і народження дітей не було.

Жертовне материнство проявлялося й в інший спосіб. Це стосується також тих жінок, сини та дочки яких пішли у партизани. У спогадах не знаходимо жодної згадки про те, щоб матір протидіяла вступу своєї дитини до УПА, хоча багато з них пішли у підпілля у віці 15—16 років. Трагічною була доля матерів, вже дорослі діти яких загинули чи були арештовані і зазнали тортур. У спогадах жінок раз по раз трапляються розповіді про згорьовану матір, сина якої вбили під час каральної операції, а вона не мала змоги навіть оплакати чи належно поховати його [25, с. 114; 23, с. 32—35].

Важливо не забувати, що підпільниці часто скеровувалися для роботи в інші — часом дуже віддалені — населені пункти, де жили нелегально, серед людей, які співчували боротьбі, вдаючи їхніх родичок. Водночас вони змушені були розірвати будь-які зв'язки з власною родиною, і їхні рідні батьки не мали найменшого уявлення про те, де перебуває їхня дочка, чи жива⁷. Фактично, їм (як і іншим підпільникам) доводилося зрікатися своїх родинних стосунків заради інтересів національної справи. Ця практика вочевидь також суперечить традиційним уявленням про жінок, як тих, хто береже та підтримує родинні зв'язки, згуртовує родину.

Материнські та загалом родинні почуття жінок були їхнім слабким місцем у разі арешту. За свідченнями радянських та німецьких слідчих, на допитах

⁵ Інтерв'ю з Богданою Пилипчук (1922 р. н.). Записала Оксана Кісь 28 вересня 2007 р. у Львові.

⁶ Інтерв'ю з Ярославою Саламахою.

⁷ Інтерв'ю з Богданою Пилипчук.

підпільниці трималися стійкіше за чоловіків, їх важче було переконати логічними аргументами чи зламати тортурами, тоді як шантаж родиною, погрози розправи над сім'єю виявлялися одним з найдієвіших важелів тиску на жінку [2, с. 307; 34].

З іншого боку, цивільне населення, і насамперед жінки, старші люди та діти, які не були безпосередньо залучені до участі в ОУН та УПА, опинялися під перехресним вогнем воюючих сторін і справді часто ставали мимовільними жертвами збройного протистояння. Дуже ризикованою була ситуація цивільних жінок, які формально не були членками організації і не перебували у глибокому підпіллі, але допомагали повстанцям за місцем свого постійного проживання. Якщо під час облави та обшуку каральні органи знаходили у домі чи на обійсті селян партизанів, на господарів чекали неминучі жорстокі репресії. Найбільш поширеною формою покарання за допомогу «ворогам держави» була депортація у віддалені північно-східні райони СРСР, що означало не лише втрату батьківщини і майна, але й хвороби та смерть у нелюдських умовах в дорозі та на місці поселення. То ж, свідомі таких ризиків, жінки часто під час облави вдавалися до відчайдушних кроків та демонстрували неабияку винахідливість, маскуючи і приховуючи повстанців.

Нерідко, однак, розправу з «поплічниками ворогів радянської влади» чинили на місці. Зі спогадів довідуємося про випадки, коли, змушуючи здатися повстанцям, які ховалися в домі та чинили збройний спротив, карателі підпалювали будинок, залишаючи його мешканців — жінок і дітей — без даху над головою і засобів до існування.

Що гірше, нерідко карателі використовували жінку як «живий щит» при облаві чи обшуку, наражаючи її на ризик бути застреленою самими вояками УПА. В деяких випадках матір під страхом розправи над її малими дітьми змушували вмовляти повстанців скласти зброю. Доволі типовим видається такий випадок, що стався у 1944 р. на Тернопіллі: «П'ять днів, оточені в бурті червоними військами, боронилися хлопці з місцевої боївки «Дуба». На пропозицію здатися відповідали відмовою. П'ятого дня до них змусили піти матір двох малолітніх дітей Катерину Ткач. Крадучись за безборонною жінкою, вороги мали намір, як тільки відкриється вихід, закидати його гранатами і увірватися в бургт (печеру). У перестрілці, що зав'язалася, Катерину вбили, діти залишилися сиротами. Ззна-

вши невдачі, в бургт змусили йти дружину і матір Паньківих [постанців, що переховувались у печері]. Дійшла. Вернувшись з печери, передала ворогам, що хлопці сказали: «На муки ворогам не здамося» (...). Десять хлопців власноручно пострілялися» [25, с. 108].

Співпраця з повстанцями вимагала від жінок значно більших психологічних зусиль, аніж від чоловіків. Якщо останні чітко позиціонували себе супроти чинної влади (польської, німецької, радянської), перебуваючи з нею у стані відкритого протистояння (партизанської війни), то жінкам часто доводилося вести «подвійне життя», вдаючи свою лояльність до панівного режиму, з одного боку, та водночас підтримувати тих, хто намагався його зруйнувати. Таким чином, навіть не беручи безпосередньої участі в операціях УПА, жінки наражалися на подвійний ризик — бути покараними владою за співпрацю з повстанцями чи покараними повстанцями за лояльність до влади.

Особливо нелегко доводилося тим, хто перебував на легальному становищі, як от вчителька Анна Козур, про яку згадує Марта Гай: «З початку вчительської праці робила Нуся кроки на двох дорогах. Одна — офіційна, в школі, друга — потайна, серед симпатиків ОУН-УПА. Вчити доводилося і тих, і тих. А були ще ночі і зустрічі з підпільниками, були конспіративні завдання і посвист ворожих куль над дівочою головою...» [15, с. 157].

Крім того, в умовах постійних переслідувань та загрози арештів і вірогідності (довільної чи мимовільної) зради, а відтак жорстокого покарання від СБ УПА [1, с. 323—329], необхідно було постійно дотримуватися суворої конспірації, і це тримало повстанців у постійному психологічному напруженні, виховувало у них недовірливість та підозрливість не лише до чужинців, але й у власному середовищі. Через це фактично поступово розмивалися родинні зв'язки, дружні та сусідські стосунки, тобто руйнувалися традиційні соціальні мережі.

Різноманітна і всебічна участь жінок у національно-визвольних змаганнях середини ХХ ст. не є належно вивчена і висвітлена у науковій літературі. Уважне прочитання спогадів колишніх підпільниць дає змогу виявити особливості саме жіночого досвіду боротьби, зрозуміти його складну та суперечливу сутність. Безпосередня участь у підпіллі (у військових підрозділах, криївках тощо) вимагала від жінок докорінного перегляду традиційних уявлень і практик

жіночності. Материнські та загалом родинні почуття жінок робили жінок уразливими, перетворювали їх на слабку ланку в організації, що могла поставити під удар безпеку інших повстанців. Фундаментальна, з погляду ідеології українського націоналізму, материнська роль виявилася несумісною з роллю підпільниці, материнство унеможливило чи суттєво ускладнювало подальшу активну участь у боротьбі і фактично виштовхувало жінку з організації. Попри те, що ООН робила особливий наголос на материнсько-виховних функціях жінок у національному проекті, практика масового залучення дівчат і жінок до участі у визвольній боротьбі фактично підривала такі уявлення. Для тисяч українок гасло «Нація понад усе!» докорінно змінило їхній світогляд та систему цінностей, відсунувши на другий план навіть сімейні цінності та материнство.

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 48. — 4 арк.
2. Бурдс Дж. «Москальки»: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944—1948 / Джеффри Бурдс // Социальная История. Ежегодник '2004. — М. : РОССПЭН, 2004. — С. 300—339.
3. Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. Марії Паньків. — Т. 1. — Варшава : Український Архів, 2001. — 426 с.
4. Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. Марії Паньків. — Т. 2. — Варшава : Український Архів, 2005. — 360 с.
5. Вятрович В. Українська Повстанська Армія: історія нескорених / В. Вятрович, Р. Забілий, І. Дерев'яний, П. Содоль. — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2008. — 352 с.
6. Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині / Вікторія Жилюк. — Рівне : Волинські обереги, 2008. — 308 с.
7. Іванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої / Володимир Іванченко // Літопис УПА. — Т. 8. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2009. — 114 с. — (Літопис УПА. Серія «Події і люди»).
8. Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд — «Марти Гай» / Володимир Іванченко, Олександр Іщук // Літопис УПА. — Т. 10. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2010. — 114 с.
9. Історія однієї фотографії: спроба саморепрезентації / під ред. Галини Дацюк. — К. : Спадщина, 2007. — 224 с.
10. Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям) / Анна Карванська-Байляк. — Варшава : Український Архів, 2000. — 440 с.
11. Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ ст.: ідеологія і практика / Юрій Киричук. — Львів : Добра справа, 2003. — 460 с.
12. Коханська Г.З. Україною в серці: спогади / Галина Коханська // Літопис УПА. — Т. 9. — Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2008. — 402 с.
13. Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля — гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби (історіографічне осмислення) / Марія Мандрик // Культура народів Причорномор'я. — № 162. — 2009. — С. 129—134.
14. Марта Н. Жінка в українському визвольному русі (з власних спостережень) / Н. Марта // Українська Повстанська Армія: Збірка документів за 1942—1950 роки. — Ч. 1. — Мюнхен, 1957.
15. Непохитні / ред. Б. Гордасевич. — Львів : Б. м., 2005. — С. 157.
16. Онишко Л.В. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії грати...»: Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі / Леся Онишко. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2007. — 928 с.
17. Онишко Л.В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-ті—40-ві рр. ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Онишко Леся Володимирівна ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Інститут народознавства НАН України. — Львів, 2005. — 210 арк.
18. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст / Леся Онишко // Український визвольний рух. — Зб. 3. — 2004. — Львів : Центр досліджень визвольного руху. — С. 30—38.
19. Панченко О. Зв'язкова генерала. Галина Дидик: «... На жаль, і я жива» / авт.-упоряд. Олександр Панченко. — Гадяч : Гадяч, 2007. — 264 с.
20. Панченко О. Слово про Дарію Ребет / Олександр Панченко // Ребет Дарія. На перехрестях визвольних змагань. — Гадяч : Гадяч, 2003. — С. 3—23.
21. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939—1960-х рр. / Іван Патриляк. — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2012. — 512 с.
22. Петренко О. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агенток у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля / Олена Петренко // Україна Модерна. — 2011. — № 18 (7). — С. 141—167.
23. Плечій Г. Маківкою покликані: Спогади і роздуми колишньої зв'язкової УПА / Ганна Плечій. — Львів : Каменярь, 2007. — С. 32—35
24. Ребет Д. Казка і дійсність (З життя однієї матері) / Дарія Ребет // Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань / за ред. О. Панченка. — Гадяч : Гадяч, 2003. — С. 467—468.
25. Савка Б. «А смерть їх безсмертям зустріла». Нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА / Богдан Савка. — Тернопіль : Джура, 2003. — 332 с.

26. Савчин М. Тисяча доріг (Спогади) / Марія Савчин // Літопис УПА. — Т. 28. — Торонто ; Львів : Літопис УПА, 1995. — 600 с.
27. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49: Довідник / П. Содоль. — Т. 1. — Нью-Йорк : Пролог, 1994. — 199 с. ; Т. 2. — Нью-Йорк : Пролог, 1995. — 295 с.
28. Українська жінка у визвольній боротьбі 1940—1950 : біографічний довідник / упоряд. Надія Мудра. — Т. 1—3. — Львів : Світ, 2004, 2006, 2009.
29. Усна жіноча історія: повернення / під ред. Галини Дацюк. — К. : Спадщина, 2003. — 372 с.
30. Яворівщина у повстанській боротьбі: Розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Євген Луньо. — Т. 1. Наконечне Перше. Наконечне Друге. — Львів : Літопис, 2005. — 576 с.
31. Anthias F. Women and the nation state / Anthias Floya, Nira Yuval-Davis // Nationalism : The reader / eds. J. Hutchinson and A.D. Smith. — Oxford : Oxford University Press, 1994. — P. 312—316.
32. Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907—1948 / Lucy Noakes. — New York : Routledge, 2006. — 224 p.
33. Petrenko O. Anatomy of the Unsaid: Along the Taboo Lines of Female Participation in the Ukrainian Nationalistic Underground / Olena Petrenko // Dynamization of Gender Roles in Wartime / ed. by Ruth Leiserowitz, Maren Röger. — Warsaw : German Historical Institute, 2012. — P. 241—262
34. Petrenko O. In-Between: Women in the Ukrainian Armed Underground, 1942—1954 / Olena Petrenko. — Paper presented at the Fifth Annual Danyliw Research Seminar, Chair of Ukrainian Studies, University of Ottawa. — Ottawa, 29—31 October 2009. — 12 p. — (рукопис).
35. Бурнашов Г. Символ жінки-українки / Г. Бурнашов // Галичина. — 2008. — 7 серпня [електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.galychna.if.ua/index.php?id=single&tx_ttnews\[pS\]=1217538000&tx_ttnews\[pL\]=2678399&tx_ttnews\[arc\]=1&tx_ttnews\[pointer\]=15&tx_ttnews\[tt_news\]=1576&tx_ttnews\[backPid\]=41&cHash=19409ea106](http://www.galychna.if.ua/index.php?id=single&tx_ttnews[pS]=1217538000&tx_ttnews[pL]=2678399&tx_ttnews[arc]=1&tx_ttnews[pointer]=15&tx_ttnews[tt_news]=1576&tx_ttnews[backPid]=41&cHash=19409ea106)
36. Виставка «УПА. Історія нескорених» [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/виставка-«упа-історія-нескорених»>.
37. Волошка Л. Слава Україні! / Л. Волошка // Україна Молода. — № 48 (15 березня 2003). — С. 1, 4 [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/>.
38. Вятрович В. Людмила Фоя — агент Апрельская, повстанець «Перелесник» / В. Вятрович // Телевізійна служба новин. — Ч. 1—2 (13, 20 січня 2011) [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/lyudmila-foya-agent-apyrskaya-povstapanc-perelesnik-chastina-1.html>.
39. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА // Україна Молода. — № 105. — 9 червня 2005 [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084>.
40. Ковальчук В. Шлюб по-бандерівськи / Володимир Ковальчук // Історична правда. [електронний ресурс]. — Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/634/.
41. Панченко О. Доля і чин Галини Дидик: До 100-річчя зв'язкової генерала Романа Шухевича-Чупринки. 18 березня 2012 / О. Панченко [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.poltava.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/028628/>.
42. Скорупська Б. Роля української жінки в УПА / Б. Скорупська // Свобода. — № 51—53 (17—19 березня 1998) [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1998/Svoboda-1998-053.pdf>.

Oksana Kis

BETWEEN THE PERSONAL AND THE POLITICAL: GENDERED EXPERIENCES OF FEMALE PARTICIPANTS OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE ON WESTERN UKRAINIAN TERRITORIES in the 1940—1950s

This article explores how personal and political issues were intertwined in the experiences of women participating in the of the national liberation struggle on Western Ukrainian territories in the 1940—50s. Based on the analysis of former female partisans' testimonies, this study examines how women combined their traditional family values with their political persuasions in the context of their active involvement into the armed guerilla war, how women negotiated the ideas and practices of motherhood and gendered family roles as propagated by the nationalist ideology with their agency in this specific phase of the Ukrainian national project.

Keywords: Ukrainian women, national liberation struggle, motherhood, femininity, the 20th century.

Oksana Kisy

МЕЖДУ ЛИЧНЫМ И ПОЛИТИЧЕСКИМ: ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОПЫТА ЖЕНЩИН-УЧАСТНИЦ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА ЗАПАДНО-УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ в 1940—1950-х годах

В этой статье рассмотрено соотношение частного и политического в рамках женского опыта участия в национально-освободительной борьбе на западно-украинских землях в 1940—50-х годах. На основе анализа личных воспоминаний женщин-подпольщиц, показано, как женщины совмещали семейные ценности и национальные убеждения в контексте своего активного участия в вооруженном подполье, как женщины сочетали представления и практики материнства, поощряемые в рамках идеологии национализма, со своей активной ролью в этом особом периоде украинского национального проекта.

Ключевые слова: украинские женщины, национально-освободительная борьба, материнство, женственность, XX век.